

G. Fekete Éva

Hátrányos helyzetből előnyök?

Elmaradott kistérségek felzárkózásának lehetőségei az Észak-magyarországi régióban.

A területfejlesztés egyik alapcélja az adott térben fennálló területi különbségek csökkentése, az fejlődésben lemaradt térségek fejlettebbekhez való felzárkóztatása. A célkitűzés értelmezése, majd az eléréséhez vezető út tervezése során az első tisztázandó kérdéslánc, hogy mely térségek számíthatnak elmaradottnak, miben nyilvánul meg az elmaradottságuk és a legizgalmasabb: mihez is kell őket felzárkóztatni. Ez utóbbi kérdés akkor válik érdekessé, mikor a területi fejlettség értelmezése változóban van. Napjainkban pedig ilyen paradigmaváltásnak vagyunk tanúi. Mászt jelent a posztindusztriális korszakban fejlettnak lenni, mint az ipari társadalmakban, mint ahogyan változik a hangsúlyossá váló emberi szükségletek köre is. (László 1974) (Oberle-Darby- Stowers 1975)

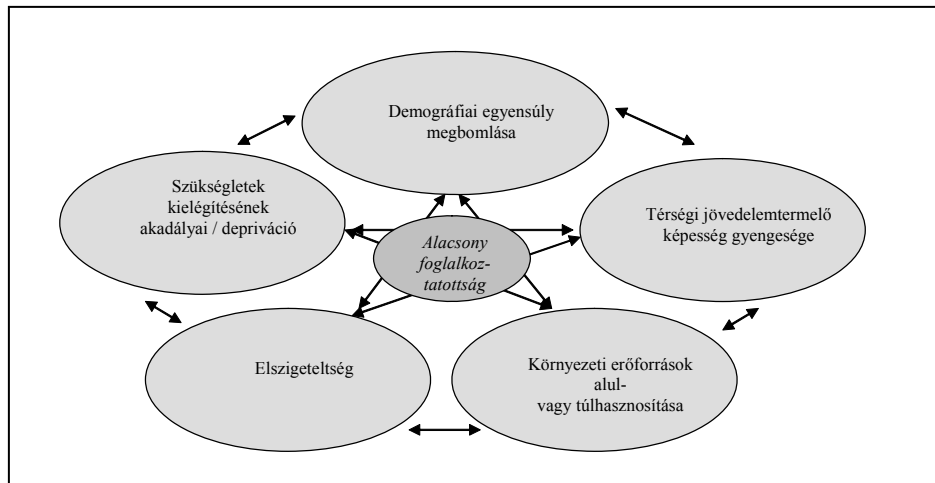
A térben koncentrált szegénység ördögi körei

A geográfus szempontjából a területi elmaradottság egyik legfontosabb sajátossága, hogy az adott térségben a földrajzi környezetnek nem csupán egyik elemében, hanem az összesben jelentős elmaradás tapasztalható az adott területet is befogadó tágabb térség más, hasonló nagyságrendű egységeihez képest. Ráadásul az egyes környezeti elemek a közöttük lévő kölcsönhatásokon keresztül egymást is blokkolják és az ok-okozati viszonyok bonyolult, szinte áttörhetetlen ördögi körét hozzák létre. A Myrdal féle halmozott okság elmélete a fejlődő országok példájából kiindulva írja le a népesedési, gazdasági-termelési, újraelosztási, infrastrukturális, társadalmi-kulturális és társadalmi-politikai viszonyok egymást erősítő, ill. éppen gyengítő hatásmechanizmusait. (Myrdal 1956)

Az észak-magyarországi példák alapján a területi elmaradottság ördögi körét öt fő tényező alkotja. Ezek között sorrendiség nem állatható fel, mindegyik mindegyikre hat és már nem lehet tudni mi volt az eredeti ok és okozat.

A demográfiai egyensúly megbomlása

A korábbi történelmi időszak alatt lezajlott folyamatok hatására a települések zömében a népesség elöregedett. A fiatalok elköltöztek, így a nagy családok is felbomlottak, az idősek gyermekeiktől távol élnek. A meglévő családi kapcsolatok inkább működnek térségi erőforrás elszívó erőként, mint az erőforrások akkumulációs tényezőjeként. Az itt maradt fiatalok képzettségi szintje és változásokra való motiváltsága alacsony. Egyéni életstratégiáik ambícióktól mentesek, gyakorta az alkoholizmusba torkoltnak. A népesség egészségi állapota részint az elöregedésből, részint az életmódból adódóan leromlott. Az anyagi és magánéleti kiegyensúlyozatlanság miatt gyakoriak a mentális zavarok. Az „öslakosságban” az elvándorlások szelektivitása miatt kiteljesedett amortizálódás mellett a térségbe irányuló vándorlások szelektivitása további konfliktusokat okoz. A beköltözők főként az olcsóbb életlehetőségeket (ingatlan, rezsi, ételmezés) kereső, eleve szegény sorsú, gyakorta az etnikai megkülönböztetés elől is a kisebb ellenállású falvakba menekülő roma családok. Ők az ebben a csoportban jellemző gyorsabb biológiai reprodukció következtében halmozottan termelik újra a szegénységet. Mobilitásuk gyenge, gyakorlatilag egyirányúvá válnak a térségbe vezető utak. A képzett, dinamikusabb fiatalok számára csak kifelé, a szegények számára csak befelé vezető út létezik. Mindezek hatására létrejön a szegénység térbeni koncentrációja, ami etnikai koncentrációként is jelentkezik.

1. ábra: A területi elmaradottság tényezői

Forrás: Saját szerkesztés

A demográfiai folyamatok az összes többi környezeti elemre is hatnak: A képzett munkaerő hiánya rontja a vállalkozások versenyképességét, ezért nincs térségi jövedelem, alacsony az abszorpciós képesség. Még jelentős támogatásokkal sem könnyű kimozdítani a gazdaságot a holtpontról. A fizetőképes kereslet hiánya és a méretgazdaságosság követelményeinek teljesíthetlensége a helyi szolgáltatások működtetését is ellehetetlenítik. A képzettség hiánya növeli az elszigeteltséget is, mivel a helyiek a kommunikációs eszközöket nem tudják használni és megfizetni. Ugyanakkor gátolja az önszerveződések megindulását, a hatékony területi érdekképviseletet is.

A környezettudatos szemlélet – szintén a képzettséggel is összefüggő – gyengesége, valamint a tulajdonosi érdekltség hiánya növeli a környezetszennyezés és természetvédelem sérülésének, a szükséges környezeti rehabilitációk elmaradásának veszélyét.

Elszigeteltség

A korábbi korok modernizációs folyamataiból való kimaradás azt is jelentette, hogy ezekben a térségekben nem épültek ki a korszerű közlekedés feltételei. A vasútvonalak elkerültek, vagy a térség peremén futnak. A közutak elhanyagoltak, gyakori a települések egyoldalú bekötése, a zsáktelepüléssel megoldás. A tömegközlekedés járatait, de a gépkocsi közlekedés üzemanyagtöltő és járműjavító infrastruktúráját a kis népsűrűség és a lakosság alacsony fizetőképessége miatt nem éri meg működtetni. A hírközlés és információáramlás csatornáit szintén kiépületlenek. Csak később épült ki vezetékes telefonhálózat. Nincs mobil telefon lefedettség, Internet elérhetőség, rosszak és korlátozottak a TV vételi viszonyok és a lakosságnak anyagi ereje nincs is ezen beruházások önerős fejlesztésben való megvalósításához. A csatornák kiépületlensége és pl. az újság-előfizetések alacsony száma miatt a tájékoztatás nehézkes, az információk nem jutnak el a lakosokhoz és egyaránt gyenge a térségből kifelé és befelé történő kommunikáció.

Az elérhetőség hiánya további problémákat okoz többi tényezőben: Hozzájárul a családi kötődés lazulásához, gyengíti a mobilitást, gátolja a szemléleti korlátok lebontását, ezzel hozzájárul a további demográfiai erózióhoz.

Gyengíti a vállalkozások versenyképességét és az abszorpciós képességet, így gátolja a térségi gazdaság megerősödését, végső soron a térségi jövedelem képződését.

Az ingázás nehézsége miatt csökken a munkavállalás, a munkából származó jövedelemszerzés lehetősége. Ugyanakkor a magasabb szintű szolgáltatások elérhetetlenek, túl drágán lehet hozzájuk férni, ami bizonyos igényszint után aránytalanul megnöveli a családi kiadásokat és a térséget mint lakóhelyet is versenyképtelenné teszi. Emiatt a szelekciós folyamatokból kitörni nem lehet.

Az elszigeteltségből előny talán csak a környezeti erőforrások megőrzése terén adódik, bár az is kétes értékű, hiszen erőforrások feltárását, gazdasági hasznosításának bármilyen formáját is lehetetlenné teszi.

Gyenge térségi jövedelemtermelő képesség

Az elmaradottságból való kitörés legfőbb akadályaként szokták megjelölni a tőkehiányt, ill. a gazdasági teljesítőképesség alacsony szintjét. A felzárkózáshoz szükséges tőke helyben nem termelhető meg, mert alig vannak vállalkozások. A helyi vállalkozások zömének teljesítőképessége alig haladja meg a háztartások kapacitását. A helyi piacon is alig versenyképesek. Másrészt a szűk helyi piac sem teszi lehetővé a stabil üzleti működést. Külső piacokra betörni nem tudnak, ahhoz sem a termékszerkezetük, sem a minőség, sem a kapacitásuk nem megfelelő. Külső vállalkozások pedig a gyenge humán erőforrások, a fejletlen infrastruktúra és gyenge üzleti környezet miatt nem települnek a térségbe. Ha mégis, a jövedelmet kivonják, tevékenységük csak mérsékelten járul hozzá a térségi jövedelmek képződéséhez. A helyi piac szűkösége a kínálati oldalon is jelentkezik, ami miatt a gazdasági szereplők vásárlásaikat a térségen kénytelenek lebonyolítani, ami szintén erőforrás-kiáramlást eredményez. Helyben meglévő termékek és szolgáltatások esetén is gyakori a presztízs, vagy egyéb, szubjektív okokból a térségen kívülről történő, a térségi forrásokat csökkentő beszerzés. A gazdaság saját térségi jövedelemtermelő és a helyben történő vásárlásokon keresztül a jövedelmeket megtartó, sőt multiplikáló képesség gyengesége mellett a külső támogatások befogadására sem képesek ezek a térségek. Részint a külső források megszerzéséhez szükséges érdekérvényesítő képesség, részint a források újraelosztásában egyre nagyobb szerepet játszó pályázati képességek, részint a források értelmes felhasználásához elengedhetetlen felkészült menedzsment hiánya, ill. gyengesége miatt.

A térségi jövedelmek hiánya aztán kihat valamennyi tényezőre, hiszen a fejlesztési források hiányát, a fizikai környezet leromlását, a megélhetéshez szükséges források előteremtésének nehézségét, a kiskereskedelem, a helyi és közlekedés – informatikai szolgáltatások további beszűkülését, a versenyképesség és az abszorpciós képesség további romlását, végső soron elvándorlást és emiatt az ördögi spirál tovagyűrűzését hozza magával.

Szükségletek kielégítésének akadályai

Amennyiben a térségi fejlődést mint a térségben élő emberek minél nagyobb csoportjai szükségleteinek minél szélesebb körű kielégítéséként értelmezzük, a szükségletek kielégítésének két közvetlen akadályát, a családok jövedelmének hiányát és az elérhető szolgáltatások leépülését okozza a térségben élőkben a legnagyobb elégedetlenséget. A családok a munkahelyek hiánya, az alacsony fizetések, az inaktívok magas aránya és az egyre nagyobb népességre kiterjedő munkanélküliségi csapdák miatt nem képesek hozzájutni a megélhetésükhöz szükséges jövedelmekhez. Ezen tényezők közül a térségfejlesztés szempontjából talán legveszélyesebb a segélyezés – munkából való kiesés – több generációs munkanélküliség – munkától való elfordulás folyamatban kialakuló, a munkanélküliségből kitörni már nem is akaró attitűd erősödésével jellemzett csapdahelyzet. Ennek megelőzését csak munkahelyek létrehozásával, s

ha ez a gyenge vállalkozói szféra miatt nem megy, nagyobb közösségi szerepvállalással, következetesen végigvitt aktív foglalkoztatáspolitikai eszközökkel lehet elérni.

Amellett, hogy a családok jövedelme alacsony és jelentős részben segélyekből és egyéb állami vagy önkormányzati juttatásokból áll, az alapszükségletek kielégítése is korlátokba ütközik. Helyben alig érhető el valami, a nagy távolságokból és kis mennyiségekből adódó magas fajlagos szállítási költségek pedig az itt élők számára megnövelik az árakat. Drágább a lakásépítés, többet kell fizetni a kiskereskedelmi termékekért és nem éri meg működtetni a közszolgáltatásokat. A feszültség feloldásaként a nagyobb kiadások felvállalása, az önellátás növelése és/vagy az igény szint leszállítása, ill. az elköltözés közül választhatnak a lakosok. Ez utóbbi bizonyos kor után már nem reális alternatíva, mivel az ingatlanárak területi különbsége behozhatatlan hátrányba hozza az elmaradott térségben élőket. A térségből fiatalon elköltözők pedig dupla veszteséget jelentenek: a térség elveszíti a szürkeállományát és a szülői segítségnyújtáson keresztül relatíve jelentős tőkekivonás is megvalósul.

Környezeti erőforrások alul vagy túlhasznosítása

Mai elmaradott térségeink legnagyobb – többnyire egyetlen - értékeként a viszonylagosan jól megőrzött természeti környezetet említjük a leggyakrabban.

A térség fejlődése szempontjából valós értéké, fejlődési potenciállá azonban a fizikai környezet csak akkor válik, ha ismerik, feltárták és becsülik ezeket az értékeket, megtalálják a hasznosítás módját és a fenntarthatóságra ügyelve, az értékeket megőrizve hasznosítják őket. Az elmaradott térségek értékei többségében ma még rejtve vannak, feltáratlanok, nincsenek hasznosításra alkalmas állapotban. Azt is mondhatjuk, hogy szerencsére, hiszen a környezettel kapcsolatos szemlélet fejletlensége, a környezetszennyező technológiák miatt könnyen veszélybe kerülne a fenntarthatóság. Erre sajnos példát adnak a már elindult kezdeményezések: az intenzív művelésű, a talajleomosást és a vegyi szennyezést növelő gyümölcsösök telepítése, az erdők indokolatlan, csupán a profit érdekében történő tarra vágása, a lilára-pirosra festett parasztházak, a vízbázisokat szennyező hulladékkezelés, a modern, de a térségbe csak nagyon drágán bevihető energiaforrások használatának elterjesztése, a védett növények, állatok begyűjtése, ill. levadászása, a máshol már értékékként jelentkező, így keresleti piacot teremtő értékek kiárusítása.

A környezeti erőforrások állapota és hasznosítási módja szorosan összefügg a demográfiai és kulturális tényezőkkel, a fizikai és információs elszigeteltséggel, de erős kölcsönhatásban van a térségi jövedelemtermelő képességgel is. Természetesen az egyes problémakötegekhez az azokat megvilágító mutatórendszer is hozzá rendelhető. Így a területi elmaradottságot kifejező mutatók körébe sorolhatjuk az alábbiakat:

1. Demográfia

- a népességszám csökkenése 1949-80 között $\geq 30\%$
- a 19-59 évesek aránya az össznépességből 2001-ben $< 50\%$
- 1 lakosra jutó iskolai osztályok átlagos száma 2001-ben < 9

2. Elszigeteltség

- telefonelőfizetők 100 lakosra jutó száma 2004-ben ≥ 20 db
- turisztikai vendégéjszakák 100 lakosra vetített aránya 2004-ben = 0.

3. Jövedelemtermelő képesség

- 1 foglalkoztatottra jutó eltartottak és inaktívok száma 2001-ben ≥ 4 fő
- 1000 lakosra jutó vállalkozások száma 2004-ben < 25 db
- 1 foglalkoztatottra jutó hozzáadott érték nagysága 2004-ben = 0
- 1 lakosra jutó befizetett SZJA éves nagysága 2004-ben < 40 ezer Ft
- 1 lakosra jutó kifizetett segélyek éves nagysága 2003-ban ≥ 20 ezer Ft

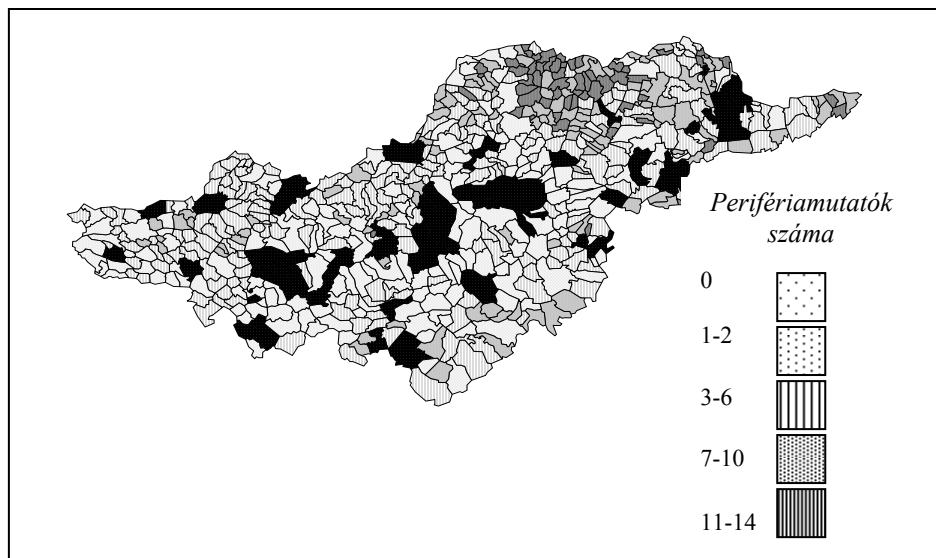
4. Életkörülmények

- 1960 előtt épült lakások aránya 2001-ben $\geq 50\%$
- helyben elérhető alapszolgáltatások aránya 12 alapszolgáltatásból 2004-ben $< 50\%$
- 1000 lakosra jutó kiskereskedelmi boltok száma 2004-ben < 6 db

5. Környezeti erőforrások hasznosítása

- házi vagy vezetékes szennyvízcsatornához csatlakozó lakások száma 2001-ben $< 60\%$

A fenti 14 periféria mutató előfordulási gyakorisága alapján megrajzolhatók az Észak-magyarországi régió elmaradott települései. (2. ábra) Összesen 173 olyan település található, ahol legalább 7 perifériamutató található. Ezen belül 55 azon települések száma, melyek 11-14 szempont alapján is a leghátrányosabb helyzetűek közé tartoznak. Ezen települések jellemzően a Cserehát és kisebb mértékben Zemplén területéhez kötődnek.

2.ábra: Az Észak-magyarországi régió elmaradott települései a perifériamutatók száma szerint

Forrás: saját szerkesztés

Az egyes tervezési-statisztikai kistérségben az elmaradott települések jelenléte alapján is meghatározhatók a régió legelmaradottabb kistérségei¹.

A kistérségek rangsora több szempont szerint is előállítható. Így figyelembe vettük:

- A kistérség településeinek a kistérség elérhetőségi vektorértékével súlyozott átlagos perifériamutató értékét. (Az elérhetőségi vektor értékét a Budapest és a legközelebbi autópálya elérési ideje alapján a TERRA Stúdió számításaiból vettük át. (laky 1999))
- A legalább 7-es perifériamutatóval rendelkező települések számát.
- A legalább 7-es perifériamutatóval rendelkező településeknek a kistérség összes településeire viszonyított arányát.

¹ Az elmaradott települések, térségek meghatározására további módszerek találhatók Nemes Nagy József, Faluvégi Albert, István Tiborné írásaiban.

- d. A legalább 7-es perifériamutatóval rendelkező települések népességszámának a kistérség teljes népességszámához viszonyított arányát.

A négyféle rangsorban elért helyezések átlaga alapján 10 különösen hátrányos helyzetű kistérség rajzolódott ki. (1.táblázat)

1.táblázat: Az Észak-magyarországi Régió kistérségei periférijellegük erőssége szerint

Kistérség	a.	b.	c.	d.	helyezés				átlagos helyezés
	átlag-pont	település	%	%	a.	b.	c.	d.	
Abaúj-Hegyközi	8,96	17	70,8	81,2	4	4	3	1	3,0
Encsi	10,14	25	71,4	31,2	1	2	2	9	3,5
Edelényi	9,11	32	69,6	35,1	3	1	4	8	4,0
Sátoraljaújhelyi	7,34	8	42,1	36,4	6	7	6	6	6,3
Kazincbarcikai	5,42	9	27,3	78,5	11	5	11	2	7,3
Sziksói	9,17	17	73,9	0,4	2	3	1	23	7,3
Bodrogközi	7,65	8	47,1	17,0	5	6	5	14	7,5
Sárospataki	6,88	6	37,5	30,9	7	9	7	10	8,3
Ózdi	6,10	7	24,1	35,2	8	8	12	7	8,8
Hevesi	4,41	5	29,4	74,8	12	10	10	3	8,8
Tokaji	6,00	4	33,3	12,0	9	12	9	17	11,8
Balassagyarmati	3,75	5	17,9	43,4	17	11	16	5	12,3
Mezőcsáti	6,00	3	33,3	6,7	10	16	8	19	13,3
Pétervári	3,95	4	20,0	26,5	16	13	13	11	13,3
Mezőkövesdi	3,29	4	19,0	51,9	21	15	14	4	13,5
Szerencsi	4,22	2	11,1	24,3	13	19	20	12	16,0
Tiszaújvárosi	4,19	3	18,8	0,0	14	17	15	25	17,8
Füzesabonyi	3,16	3	15,8	3,3	22	18	17	20	19,3
Pásztói	3,73	4	15,4	0,0	18	14	19	27	19,5
Rétság	3,08	2	8,0	12,9	23	20	21	16	20,0
Szécsényi	4,08		0,0	19,8	15	25	28	13	20,3
Bátonyterenyeyi	3,50	1	7,1	9,0	20	23	22	18	20,8
Salgótarjáni	3,70	1	4,3	0,5	19	22	23	22	21,5
Miskolci	2,03	1	2,5	13,7	25	24	24	15	22,0
Bélapátfalvi	3,00	2	15,4	0,0	24	21	18	26	22,3
Egri	1,43		0,0	1,6	28	28	25	21	25,5
Gyöngyösi	1,71		0,0	0,4	26	26	26	24	25,5
Hatvani	1,58		0,0	0,0	27	27	27	28	27,3
<i>Régió összesen</i>	<i>4,91</i>	<i>173</i>	<i>28,5</i>	<i>2,3</i>					

Forrás: saját szerkesztés

A kitörésre esélyt adó új folyamatok és technikák

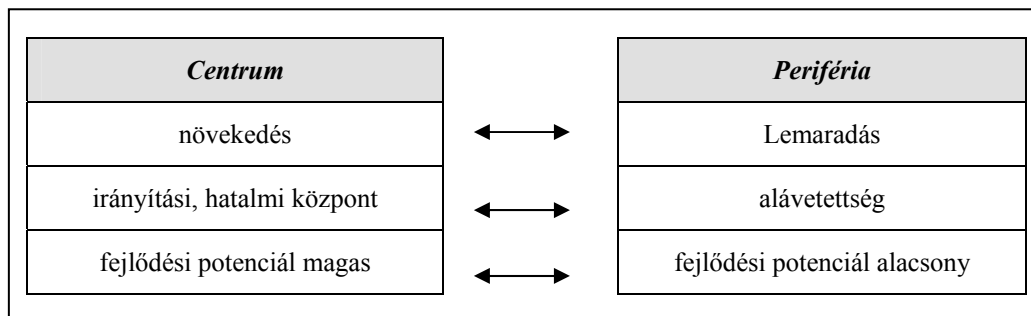
A területi elmaradottság fenti tényezői által gerjesztett lefelé futó spirálból – a modern társadalmi korra jellemző értékek és modernizációs modellek érvényesülése között – kitörni szinte lehetetlen. Az eddig ismert modernizációs technikák a gyáripari termelésre, a gazdaság és a népesség koncentrációjára, a jó közlekedési összeköttetésre, intenzív mezőgazdálkodás termőhelyi és birtokszerkezeti adottságokra, a méretgazdaságosság szempontjainak feltétlen érvényesítésére, a másik oldalon pedig a környezeti erőforrások kizsákmányolására épültek. Az elmaradott térségek éppen azért maradtak ki ezekből a folyamatokból, mert ilyen erőforrásokkal, adottságokkal nem rendelkeztek.

Kérdés, hogy megjelentek-e mára új fejlődési modellek, vagy léteznek-e már olyan új technikák, melyek a vázolt körülmények között is sikerrel alkalmazhatók.

Ha nincs ilyen remény, akkor lehetséges forgatókönyvként a tárgyalt térségek számára a lefelé futó spirál „végigjárása”, az út végén az elnéptelenedés vagy az egyre hangosabb politikai elégedetlenséget is eredményező gettósodás, a térben koncentrált szegénység kiteljesedése állhat. A leépülést külső forrásokkal, segélyekkel csak lassítani lehet. A szociális segélyezés feneketlen csöbre mindent képes elnyelni, de valódi változásokat nem hoz, sőt a gettósodást gyorsítja, legfeljebb egy kicsit elviselhetőbbé teszi a maradók életét.

Szerencsére mára már, a posztmodern értékek terjedésével más forgatókönyvek szerinti változások számára is nyíltak utak. A fejlett országokra kitekintve látjuk, hogy új, más értékek kerülnek előtérbe egy-egy térség fejlődési potenciáljának értékelésekor. Az előzőekkel szemben a természeti környezet tisztasága, a térségek egyéni arculata, az azt jelentős mértékben formáló kulturális örökség megőrzöttsége, a helyi tudás, az extenzív mezőgazdálkodás lehetőségei, a kooperációs képesség, a növekedéssel szemben a minőség és a teljességre törekvés feltételei felértékelődnek. (Daly – Cobb 1990) Ugyanakkor kialakultak a földrajzi távolságok áthidalásának, a globalizált térbe való bekapcsolódás korszerű, elvileg bárhol kiépíthető infokommunikációs technológiái.

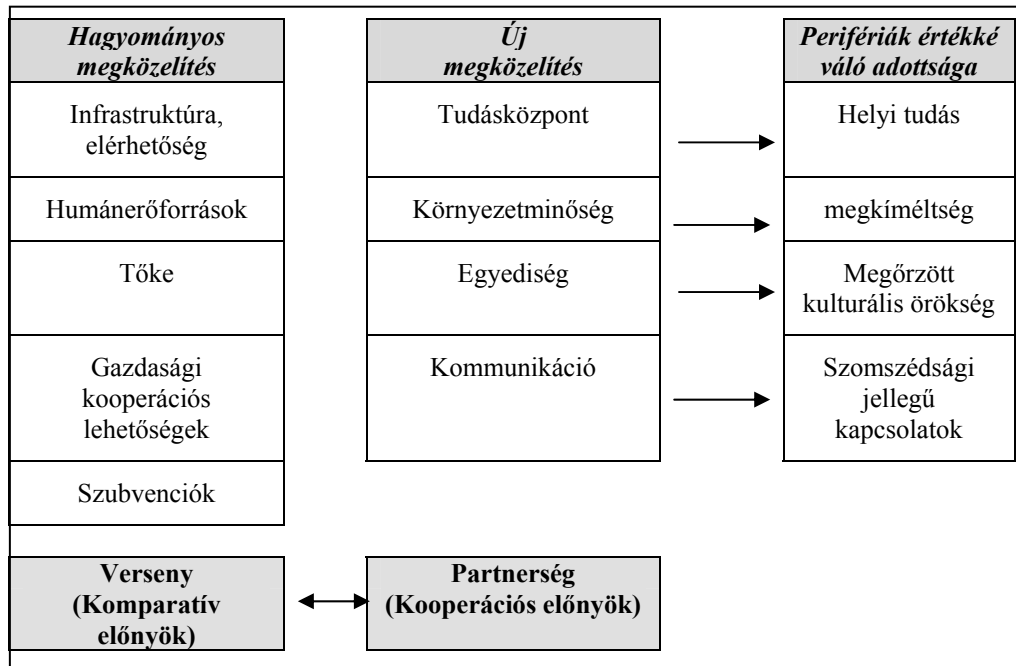
Visszanyúlva a klasszikus centrum-periféria problémához, annak három legkarakterisztikusabb elemét kiemelve a perifériákat a centrumoktól való – akár szélsőséges – lemaradás, a centrumok mint hatalmi központoknak való alávetettség és az alacsony fejlődési potenciál jellemzik. Állításom szerint ez utóbbi elemekben a posztmodern társadalomban lényeges változás következhet be.

4.ábra: A centrum periféria viszony meghatározó elemei

Néhány évvel ezelőtt egy térség fejlődési potenciáljának meghatározásakor az infrastrukturális lehetőségekre, az elérhetőség alakulására, a humán erőforrások állapotára, a tőke ellátottságra és a gazdasági kooperációs lehetőségekre koncentráltunk. Ezekkel a tényezőkkel operáltak a vállalkozások is telephelyeik optimális elhelyezésének kiválasztásakor. Kiinduló pontunk és gyakorta végső következtetésünk is az volt, hogy a területi fejlődést a verseny

mozgatja, a komperatív előnyök döntik el, hogy a ma perifériaként érzékelt térségeknek van-e esélye periféria létükből való kikerülésre, a felzárkózáshoz szükséges ütemű fejlődésre. Ma pedig, ha ugyanezeket a kérdéseket tekintjük, új tényezőkkel találjuk magunkat szembe. A fejlődési potenciál tényezői között megjelenik a térségben koncentrálódott tudásnak, a társadalmi tőkének, a környezetminőségnek a szerepe, a nagystruktúrákat feltételező tömegtermeléssel szemben előtérbe kerül a kicsinek kedvező egyediség, az információs társadalomban meghatározó jelentőségűvé válik a kommunikáció. A versenyelőnyök mellett felértékelődik a kooperációs előny, a partnerség és az ahhoz nélkülözhetetlen szolidaritás. (Bauhaus Foundation 1996)

5. ábra: A fejlődési potenciál tényezői és azokban a perifériák értékeinek megjelenése

Egyre hangosabbak és egyre nagyobb teret kapnak azok a vélemények, melyek szerint a térségek közötti viszonyokban ne értékeljük túl a versenyt, mivel a versenyközpontú stratégiáktól a perifériák hathatós fejlődése nem várható. A perifériák előbbre jutásához nem megelőzni, nem legyőzni kell egy másik, nála fejlettebb régiót, hanem csatlakozni hozzá. Brugger 1986) (Laville 1998) A kooperáció csakis a kölcsönös érdekeltségen alapulhat. A koncepció realitását támasztja alá a centrumok fokozódó érdekeltsége a perifériák erőforrásainak fenntartható hasznosításában, a periféria létből adódó hátrányok mérséklésében.

A fejlődési potenciál új értelmezésében megjelenő tényezők bátorítanak a perifériák erőforrásainak átértékelésére. A tudás magában foglalja a fenntartható fejlődés alapját jelentő helyi tudást is, ami koncentráltan, bár eddig többnyire rejtve jelenik meg a periférián. Ezt a fonalat követve az egyik legérdekesebb kérdés az innováció értelmezésének változása. Az innováció körében végzett korábbi kutatások az innovációt K+F műhelyekben létrehozott új termékeknek, technológiáknak és egyéb eljárásoknak a feltalálását, bevezetését és elterjesztését tekintették. Az információs társadalomban azonban az innováció „hétköznapiasodik”, az „új” iránti igény és az arra adható válasz a mindennapok gyakorlatában jelentkezik, a helyi

problémákra helyben adható meg a válasz – természetesen mások innovációinak ismertetésében, azok adaptálhatóságát vizsgálva. (G.Fekete 2001)

A korábbi modernizációból való kimaradás révén a perifériák környezeti állapota általában megkíméltebb, kevésbé voltak terepei az ipari környezetszennyezésnek. Az egyediség előtérbe kerülése a lokális, a modernizáció megkésettisége miatt perifériákon még kevésbé átalakított, tradicionális elemeket is inkább megőrzött kulturális örökség iránti érdeklődést táplálja.

Az információk és az innovációk terjedésében a perifériákon nagyobb szerepet kap az ott nagyobb mértékben fennmaradt szomszédsági kapcsolatokhoz kapcsolódó kommunikáció.

Mindezen sajátosságok arra utalnak, hogy a perifériák korábban nem értékelt, sőt éppen a fejlődés fő áramából való kimaradásuk miatt kialakult adottságai a posztmodern társadalomban értéké válnak. Ezek az értékek megvillantják a fejlődés reményét. (5.ábra)

Egy gyökeresen új helyzettel állunk tehát szemben. Mint ahogyan a perifériák lemaradásáért a kor húzóerejével való rendelkezésük hiányát okolhatjuk, most éppen ezen a területen láthatunk előbbre lépést. Felsejlenek azok az elemek, melyek alapot képezhetnek a centrum és periféria kapcsolatának ártérkékeléséhez. Jelenkeznek olyan „aduk” a periférián, melyek a centrumot érdekeltté tehetik abban, hogy a perifériát ne egyértelműen kisémmizni, legyűzni akarja, hanem induljanak el kölcsönös, mellérendeltségi alapon megfogalmazott együttműködések. A periféria ne a törvényszerű elmaradottságot, hanem a más minőséget jelenítse meg ebben a kapcsolatban. A centrum-periféria viszony – sokak számára bizonyára idealisztikusnak tűnő, de a perifériák számára egyetlen kitörési lehetőséget jelentő – átfogalmazásában tehát nem szemben állnak egymással ezek a területek, hanem kiegészítik egymást. A korábban a kereskedelmi, intézményi-szolgáltatási, igazgatási vonzáskörzet funkciókban realizálódó vertikális kapcsolatok mellett a horizontális kapcsolatok jutnak szerephez. A horizontális kapcsolatok területei elsősorban a lakás, a rekreáció, a természeti erőforrás-gazdálkodás területén jelentik a perifériák felértékelődését.

Kérdés, hogy a fentebb említett értékvtáltás, a periféria funkcióváltása hogyan jelennek meg a közelmúltban megfogalmazott fejlesztési stratégiákban.

<i>Központi stratégiák</i>	<i>Kistérségi stratégiák</i>
Középpontban a felzárkóztatás	Stratégia nélküli kívánsághalmazok
Uniformizált eszközrendszer	Fejlettek utánzása
	Idilli utópiák
	Elszigetelt forradalmak

6.ábra: Az új értékek megjelenése a fejlesztési stratégiákban

A központi stratégiákban a perifériával leginkább a vidékpolitika és a területfejlesztés területi különbségeket mérsékelni kívánó, „kohéziós” iránya foglalkozik. Ezen stratégiák középpontjában a felzárkóztatás áll. Ha kicsit mögé nézünk a dolgoknak és megkeressük, hogy hova és milyen módon szándékoznak felzárkóztatni ezeket a térséget, azt találjuk, hogy a mai fejlettnak tekinthetők jelentik a mércét és a korábbi modernizációs technikákat gondolják célravezetőnek. Azaz, azt az utat tűzik ki a perifériák számára, amit korábban a ma fejlett

térségek bejártak. Azt a modernizációs utat kívánják végig követtetni a perifériákkal, aminek mára nyilvánvalóak a káros következményei és ráadásul még az elmaradás csökkentésére sem adnak reményt.

Gyakorlatilag az itt és most fölsejlő értékeknek a pusztulását hozza magával ez a fajta megközelítés. A központi stratégiákban teljesen szembevethető másik dolog: az egységes eszközrendszer, ami nem tesz különbséget centrum és periféria között. Itt most ne elsősorban a forráselosztás arányaira gondoljunk, hanem sokkal inkább a támogatás egységes módszertanára, az eszközök megválogatására. Ugyanúgy ipari parkokat akarunk létrehozni a periférián is, mert azt hisszük, hogy az ipari parkoktól lesz a perifériának esélye arra, hogy fejlődjön.

A központi stratégiáknak van tehát egy összemosó, érezhetően kétes alapállása.

A kistérségi stratégiák esetében a legelső kiemelendő probléma, hogy kistérségi stratégiának nevezett dokumentumok bizony elég gyakran abszolút zavaros stratégiai érvekkel rendelkeznek. Inkább csak kívánsághalmaznak tekinthetők, mint stratégiának. A periférián persze mindennel probléma van. Gondot jelentenek a lakáskörülmények, az utak, a közművek, a foglalkoztatás és mindezek, tételesen, listaszerűen célként is megjelennek ezekben a stratégiákban. Nem látszik, hogy hol van az a fix pont, ahonnan ki lehetne mozdítani a térséget. A kistérségi stratégiák egyik típusát az „utánzó” jelentik. Ekkor maguk a kistérségek is a modernizáció során fejletté váló térségeket kívánják utánozni. Abban bizakodnak, hogy ami bevált a ma fejlettnek tekinthető térségek esetében, az - egy más időben és más viszonyok között - sikerre vezet a fejletlen térségeket is. Egy másik típust az „utópisták” alkotnak. Főként a vidékfejlesztési stratégiák egy része abban bizakodik, hogy valamilyen paraszti faluvilágba visszamenekülve lehet valamiféle változást hozni a kistérségekben vagy a helyi viszonyokban. Nyilván ennek sincsen sem realitása, sem tulajdonképpen esélye arra, hogy bármit változtatni tudjon. A harmadik típust a „magányos lovagok” alkotják. Ők szeretnék valami újat, korszerűt, az új értékrendnek megfelelőt alkotni, de nem tudnak hova kapcsolódni. Elszigetelt szigetként próbálkoznak, és minden hősiességük ellenére kudarcra vannak ítélve.

A változásokat elősegítő értékvtáltás tudatosításához, esetleg felgyorsításához lényegi szemléletváltásra lenne szükség. Ennek négy lényeges elemét emelhetjük ki:

1. A periféria nem szociálisan megsegítendő, „felzárkóztatandó” dolog, hanem olyan értékek birtokosa, melyekre a centrum fejlődéséhez is szükség van. A hiányok pótlására és az értékek hasznosulását gerjesztő innovatív akciókra egyaránt szükség van.
2. Ennek megfelelően a stratégiai célokat újra kellene fogalmazni, és a centrumok és perifériák eltérő adottságait figyelembe vevő, differenciált eszközöket kellene meghatározni. Ezen belül kiemelhető a követő infrastruktúrafejlesztés helyett az új értékeknek megfelelő megelőző infrastruktúrafejlesztés alkalmazása.
3. Az elmaradottság halmozott oksági viszonyai által gúzsba kötött térségekben elmozdulás csak integrált, egymással összehangoltan egyszerre több területen való beavatkozással érhető el.
4. Nem utolsó szempont, hogy a szereplőket motiválni, majd fel kell készíteni arra, hogy élhetnek ezekkel az eszközökkel és tudják felelősen önmaguk generálni a változásokhoz vezető folyamatokat.

A felzárkózás alternatív forgatókönyvei Észak-Magyarország elmaradott térségeiben

Visszatérve a kiinduló tézisekhez: a régió elmaradott térségeiben tehát a legnagyobb problémát a tömeges és mélyülő „munkán kívüliség” (munkanélküliség + magas inaktivitás), a kielégítetlen belső szükségletek, leépülő szolgáltatások, a pusztuló természeti és kulturális értékek, valamint a növekvő elszigetelődés és mindezek nyomán a képzett fiatalok körében folytatódó elvándorlás, a koncentrálódó szegénység és az emiatt erősödő konfliktusok okozzák.

Ugyanakkor a felzárkózás feltételeként rendelkezésre állnak a hasznosítatlan helyi környezeti adottságok, néhány helyi vállalkozás, a munkaerőpiacról tartósan kiszorult képzetlen, önálló munkaező és jelentős hiány tapasztalható innováció-képességéből, az új globális trendekhez igazodáshoz alapot szolgáltató értékek elfogadásából, az önszervező képességéből, infrastrukturális feltételekből és pénzügyi forrásokból.

A gyorsabb vagy lassabb ütemben zajló leépüléstől eltérő, ún. alternatív forgatókönyvek alakulásában a külső környezet, a makro-feltételek alakulásán túl, azokkal szorosan összefüggve a migrációs trendek változása, az értékrendek és motivációk alakulása, az emberi erőforrások mennyisége és minősége, a helyi és a kívülről betelepülő vállalkozások tevékenysége, az önkormányzatok aktivitása, a külső kapcsolatok és a kommunikáció helyzete, valamint a helyben biztosítható életkörülmények, ezen belül a lakásviszonyok, a piaci és a közszolgáltatások kiépültsége játszik meghatározó szerepet. Ezen tényezők alakulását – ezáltal a forgatókönyvek formálódását – meghatározza, hogy milyen fejlesztési stratégiát és módszertant követnek a szóban forgó térségekre irányuló beavatkozások.

A meglévő helyi szereplőkre és az azok szükségleteire alapozott helyi kezdeményezésekre építő – vidékfejlesztési - forgatókönyv

A vidékfejlesztési logikába illeszkedő helyi erőforrásokra alapozott fejlődés alapesetében a helyi, jellemzően a mezőgazdasághoz kötődő vállalkozások belső és külső piaci versenyképességének növekedése, a tevékenységek diverzifikációja hozza magával a megtermelt térségi jövedelem és a fejlesztés belső erőforrásainak növekedését. Az elindított és megvalósított fejlesztések pedig további növekedést generálnak és az eddig lefelé futó spirál irányát megváltoztatva, hasonló kölcsönhatási mechanizmusokon keresztül az általános fejlődéshez járulnak hozzá. A kérdés csak az, hogy vidékfejlesztési technikákkal hogyan növelhető a térségek belső vállalkozásainak versenyképessége. Az egyik alapprobléma, hogy a vidékfejlesztési politika legfőbb célcsoportja, a mezőgazdasági gazdálkodók már a 60-as évektől nem, vagy sajátos kétféle formában van jelen a térségekben. Az 1960-as és 70-es években lezajlott „szocialista” iparosítás kimozdította az embereket a mezőgazdaságból. Az 1990-es váltást követően visszaadott földekkel gépek, tudás, piac hiányában nem igazán tudtak mit kezdeni a régi vagy új tulajdonosok. A népesség jelentős részét (15-20%-át) kitevő roma népesség pedig most sem jutott földhöz. A vállalkozások versenyképességének kialakulásához, majd megőrzéséhez többre van szükség a vállalkozások technikai és technológiai fejlesztésénél, tőkeerejének növelésénél. Általános infrastruktúrafejlesztés, a piaci környezet javítása és szemléletváltás, a képzettségi szint növelése nélkül a vállalkozások csak legfeljebb vegetálni képesek.

A másik oldalon a jelenlegi ismeretek és minták alapján a helyi szereplők által megfogalmazott fejlesztési irányok és az abból kirajzolódó forgatókönyvek főként a most fejlett területek mintájának követésére épülnek és jellemzően az elmaradt fejlesztések pótlására koncentrálnak. Felzárkózni szeretnének és a lemaradás behozatalát az utak, járdák, vezetékes gáz, ipari munkahelyek állami kiépítésétől várják. A csekély számú innovatív ötlet, az önálló kezdeményezőkézség, a felkészült helyi menedzsment hiánya, helyenként a környezeti értékeket romboló intenzív technológiák preferálása alapvető gátját képezik az előző pontban vázolt lehetőségek kiaknázásának. Átfogó szemléletváltás, az új lehetőségek, az azokkal való élés technikáinak megismerése, a helyi innovációs magok megjelenése nélkül, csupán a mai helyi kezdeményezésekre támaszkodva nem lehet tartós fejlődési folyamatot elindítani, az önerős fejlődés alapjait megteremtteni.

Betelepülő lakosokra és vállalkozásokra, új gazdasági tevékenységekre épülő – innovatív területfejlesztési - forgatókönyv

A hiányzó ötleteket, vállalkozó szellemet és tudást legrövidebb idő alatt az ezen tulajdonságokkal rendelkező külső be-, ill. visszatelepülők vonzásával lehet az elmaradott térségekbe eljuttatni. A hasznosítható erőforrások előbb utóbb spontán módon is vonzzák a befektetőket. Jó példa erre az erdősíthető területek, gyümölcsösök, felújítható kúriák iránti térségen kívüli érdeklődés és a leginkább értékes földek és ingatlanok külső kézbe kerülése. Ez a spontán folyamat azonban a helyi lakosok számára jelentős veszélyeket hordoz. A helyi kontroll nélküli külső vagyonszerzés folyamatában amellet, hogy éppen a változtatás vagyoni alapját veszítik el, számolniuk kell a gyarmatosítás valamilyen formájának megjelenésével és a belső polarizáció növekedésével.

A helyi erőforrások fenntartható, a most élők számára is előnyöket hozó hasznosításába bevont külső lakosok és vállalkozók betelepülésének ösztönzéséhez szükséges a fogadó környezet vonzóvá, a célcsoport érdekeltté tétele. Ismerünk akciókat, melyek során 1 Ft-ért lehet építési telekhez jutni, 500 ezer Ft-ot kap minden munkahellyel rendelkező fiatal, kisgyermekes család a letelepüléshez, helyi adómentességben részesül a betelepülő vállalkozás, ám ezen akciók nem kidolgozottak, hosszú távú hatásai nem bémértek. Emellett a helyi vezetés a legtöbb esetben nem is gondolkozik külsők vonzásában, részint mert nem akar változást, részint mert fél a konfliktusoktól, saját szerepének leértékelődésétől.

Külső erőforrások területfejlesztési eszközökkel, különösebb helyi kezdeményezés nélkül is bevihetők egy térségbe. Lehet ösztönözni innovatív, a térség gazdaságát megújító vállalkozások betelepülését, az ilyen vállalkozásoknak megfelelő üzleti környezet koncentrált, pl. a kistérségi központra összpontosító kialakítását. A veszélyek ebben az esetben is megegyeznek a spontán betelepülés során tapasztaltakkal.

A kívülről bevitt innovációkat a helyi kezdeményezőkésséggel ötvöző, nem profit orientált vállalkozásokra épülő - szociális gazdaság - forgatókönyv

A két előző forgatókönyvet, különösen azok előnyeit képes ötvözni a kívülről generált és támogatott, helyi részvétellel működtetett non-profit vállalkozásokra építő harmadik forgatókönyv.

A non-profit gazdasági tevékenységeket magába foglaló szociális gazdaság az Európai Unióban a foglalkoztatás bővítésének és népesség életminőségét javító szolgáltatások biztosításának elismert eszköze, az európai foglalkoztatáspolitikája része. Ugyanakkor a tőkés piacgazdaság fő áramát képező profit-orientált gazdaság mellett az emberi szükségletek mind szélesebb körű és nagyobb választékot lefedő kielégítését a középpontba helyező, a profit helyett a szolidaritásra alapozott új irány megtestesítője is. (Birkhölzer 1999)

Alapvető célja a kielégítetlen szükségletek, a munkanélküliség és a hátrányos helyzet egymással összekapcsolt, együttes megoldása. Azaz:

- A termék-előállítás és szolgáltatásnyújtással meghatározott igényeket elégíti ki.
- A hátrányos helyzetűek helyzetét a foglalkoztatáson keresztül javítja.
- A résztvevő egyének, közösségek összetartozását, identitástudatát erősíti, a társadalmi tőkét növeli.

Szereplői alapítványok, egyesületek, szövetkezetek, kölcsönös pénztárak.

Jellemző szervezeti formái:

1. a háztartási és az üzleti vállalkozások közötti, általában családi bázison szerveződő vagy szövetkezetbe tömörülő, való piaci keresletet profit képződése nélkül kielégítő, önfoglalkoztató mikro- és kisvállalkozások
2. non-profit alapon működő, profitra nem törekvő, azt a foglalkoztatottak és a fogyasztók között megosztó szolidaritásra alapozott közösségi vállalkozások,

3. a munkaerőpiacon hátránnyal indulók foglalkoztatását, munkaerőpiaci reintegrációját komplex szolgáltatások (képzés, mentorálás, mentálhigiénés gondozás, adósságkezelés, közvetítés, stb.) nyújtásával felvállaló, állami támogatással működő tranzit foglalkoztató szervezetek, szociális vállalkozások,
4. a munkaerőpiacról végképp kiszorult, csökkent munkaképességű emberek tartós foglalkoztatását a társadalmi szolidaritásra építve, jelentős állami támogatással végző szociális vállalkozások.

A szociális gazdaság tevékenységi területei elsősorban a szociális és személyi szolgáltatásokhoz, a településüzemeltetéshez és –gondozáshoz, a táj- és erdőgondozáshoz, a természetvédelemhez, a kulturális, szabadidős, turisztikai és információs szolgáltatásokhoz, a szociális kereskedelmi és közösségi közlekedési szolgáltatásokhoz, a mezőgazdasági szövetkezetekhez és a közösségi mezőgazdálkodáshoz köthetők.

A vállalkozáshiányos, elmaradott térségekben ezek a gazdasági szervezetek lehetnek a segélyezés alternatívájaként a munkaerőpiacról kiszorultak számára értelmes, a társadalom számára hasznos munkát és munkajövedelmet biztosító foglalkoztatás szervezői és egyben a hiányzó szolgáltatások biztosítói.

Mivel helyben nincs elegendő tőke, ismeret, sőt alkalmasint szándék sem az új lehetőségekben rejlő innovációk kibontásához, szükség van külső erőforrások bevitelére. A kívülről jött vállalkozók azonban nem föltétlenül töreksenek az erőforrások fenntartható és a helyeik számára előnyt hozó hasznosítására, így indokolt a helyi kontroll erősítése, a profitszerzés ésszerű korlátozása.

Az Észak-magyarországi régióban végzett kutatásaink (G.Fekete – Solymári 2004) alapján a szektor fejlesztésének három alapeleme azonosítható be:

1. *Közösségi és szociális vállalkozások megerősítése*

A korábbi programok hatására már elindult, vagy most induló közösségi és szociális vállalkozásokat képessé kell tenni a gazdasági és szociális funkció együttes ellátására. Ehhez alapfeltételként fejlesztendő a non-profit foglalkoztató szervezetek alapinfrastrukturális ellátottsága, a munkatársak szakmai kompetenciája és a szektor szakmai segítői háttere.

A szervezeti megerősítés mellett a meglévő közösségi és szociális vállalkozások technológiai korszerűsítése és újabb gazdasági tevékenységek indítására való képessé tétele vihet közelebb a tevékenységek fenntarthatóvá, ezáltal a foglalkoztatás és termelés vagy a nyújtott szolgáltatás folyamatossá tételéhez. A közösségi és szociális vállalkozások fennmaradásának alapfeltétele a forgótőke biztosítása.

2.A *szociális gazdaság piaci hátterének javítása*

Csakúgy mint a profit-orientált vállalkozásoknál a közösségi és szociális vállalkozások sikere - ami itt a foglalkoztatás és a közösség számára fontos termékek, szolgáltatások folyamatos biztosításában, a közcélra fordítandó közpénzek arányának fokozatos csökkenésében, azaz a vállalkozások fenntarthatóságában értelmezhető - a vállalkozások piaci helytállásától függ. A kereslet megerősítésével és a piaci megjelenés javításával növelhető a non-profit vállalkozások biztonsága és jövedelemtermelő képessége. Esetükben a keresletet a lakossági fizetőképesség és a közfeladatokat az ellátásukra szánt forrásokkal átadó önkormányzatok reprezentálják. Mindkét esetben a figyelemfelkeltő kampányok, a termékek- szolgáltatások marketingjének erősítése, a terméktervezés professzionalizálása bővítheti a piacot. Ugyanakkor az önkormányzatok közfeladatok átadásától való idegenkedése a célzottan erre a feladatra irányuló tanácsadás, szakmai segítség biztosításával mérsékelhető.

3. Hátrányos helyzetű csoportok munkaerőpiaci esélyeinek növelését és helyi termelési vagy szolgáltatási szükségletek kielégítését együttesen szolgáló helyi foglalkoztatási kezdeményezések megvalósítása

Az eddigi programok is bebizonyították, hogy a hátrányos helyzetű emberek tartós foglalkoztatása, ill. a munkaerőpiacra való visszatérésüket célul tűző tranzit foglalkoztatása mint gazdasági tevékenység a kezdeti időszakban nem képes magát fenntartani. Magához a működési költségekhez: bérhez, az alapanyagok, a rezszi költségeihez is támogatásra szorulnak. Ennek mértéke a munkások tapasztalatainak és teljesítményének növekedésével párhuzamosan csökkenhet, de mindenképp több éves időtartamban értelmezhető. A foglalkoztatást szervező menedzsment és a munkaképességet javító szolgáltatások költségei a piaci bevételekből szintén nem fedezhetők. A foglalkoztatási programok támogatásában új, a szervezetek közötti versenyt erősítő, ezáltal a programok társadalmi hatásának növelő megoldás lehet, ha a támogatási jogosultságot, mint „alaptőkét” az egyén viszi magával a közösségi vállalkozásba.

Összegzés

A területi elmaradottság sokszorosán összetett, az Észak-magyarországi régióban jól tanulmányozható, a régió településeinek kb. 1/3-ára kiterjedő jelenség. Kezelése csakis „többfrontos”, az elmaradottság tényezőire együttesen ható integrált fejlesztéssel lehetséges. A felzárkózási igényből fakadó követő, az alapvető infrastruktúra kiépítésére és nagytömegű, koncentrált munkahelyek létrehozására irányuló helyi fejlesztési törekvések és az új fejlődési pályára lépést biztosító, jelentős mértékben kívülről szorgalmazott innovatív fejlesztés szerencsésen ötvöződhet a szociális gazdaság megerősítésére építő forgatókönyvben.

A non-profit gazdaság egyrésztől biztosítja a helyiek előnyhöz juttatását, a fenntarthatóság szempontjainak érvényesítését, másrésztől fogadója és gerjesztője lehet az innovatív változásoknak. Működésével bemutatja, hogy ezekben a térségekben is lehetséges elmozdulás, hogy léteznek új, az eddig megszokottól eltérő utak, fejlődési irányok és ezeken az utakon a helyben élők is képesek haladni, csak meg kell szerezni a szükséges tudást, képességeket. A szociális gazdaság körébe tartozó szociális és közösségi vállalkozások segítik ezen ismeretek elsajátítását, az új tevékenységekre való felkészülést és egyben mintát adnak, utat törnek más közösségi, illetve más, immáron nem feltétlenül közösségi keretekben működő vállalkozások számára. A siker érdekében:

- be kell vinni a szükséges vezetési, vállalkozási és szociális ismereteket
- ki kell építeni a képzési és információs hálózatokat
- ki kell építeni a szociális tőke növelését segítő közösségi infrastruktúrát
- ki kell alakítani a finanszírozás megfelelő formáit (helyi alapok, befektetési klubok, közintézményekkel szoros kapcsolatban lévő szervezetek, pénzügyi tevékenységet folytató vállalati hálózatok).

A folyamat elindulását jelzik a régióban már fellelhető, európai uniós forrásokból támogatott, de egyelőre szigetszerű, koordinálatlan közösségi vállalkozási kezdeményezések.

Irodalom

- Bauhaus Foundation et al (eds) (1996): *People's Economy. Approaches towards a new social economy in Europe*. Dessau: Bauhaus Foundation
- Birkhölzer, K. (1999): *Local Economic Development. A European-wide movement towards more economic democracy and social justice*. Local Economy Vol. 14, No 1, London: Local Economic Policy Unit.
- Brugger, E.A. (1986): *Endogenous development. A concept between utopia and reality*. In: Bassand et al (eds.) *Self-reliant development in Europe*. Gower Publishing Company.
- Daly, H.; Cobb, J. B. (1990): *For the Common Good. Redirecting the economy towards community, the environment and a sustainable future*. London: Green Print
- Faluvégi A. (1995): *Az elmaradott térségek lehatárolásának módszerei*. Statisztikai Szemle 7. 571-590.
- G.Fekete É. – Solymári G. (2004): *A szociális gazdaság kiépítésének esélye és feltételei az Észak-magyarországi régióban*. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek 2. 32-78.o.
- G.Fekete, E. (2001): *Együtt! – De hogyan? Innovációk a kistérségi fejlesztésekben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Miskolc-Pécs
- István T.né (2001): *Az elmaradott megyék országon belüli és egymáshoz viszonyított helyzete*. Területi Statisztika 3. 301-307. o.
- Laky I. (1999): *Az elérési viszonyok alkalmazása a kedvezményezett térségek lehatárolásában*. TERRA STUDIO Kft., Tanulmány.
- László E. (1974): *A Strategy for the Future*. Braziller, New York
- Laville, J.-L. (1998): *Perspectives for the Social Economy in Europe. From the Social Enterprises to a Civil and Solidarity-Based Economy*. Paris: CRIDA-LSCI (National Centre of Scientific Research)
- Myrdal, G. (1956): *Development and Underdevelopment*. World Bank, Kairo
- Nemes-Nagy J. (1998): *Vesztesek – nyertesek – stagnálók*. Társadalmi Szemle 8-9. 5-18.
- Oberle, W., J. Darby, and K. Stowers.(1975): *Implications for Development: Social Participation of the Poor in the Ozarks*. Journal of the Community Development Society. Vol. 6, No. 2: 64-78. o.